

SLOVO ISKONA

Stjepan Damjanović, SLOVO ISKONA

Staroslavenska/starohrvatska čitanka,
Matica hrvatska, Zagreb, 2002.

Kroz svoje je biblioteke Matica hrvatska posljednjih godina objavila čitav niz jezikoslovnih i filoloških studija. Posljednja u nizu jest knjiga *Slovo iskona* Stjepana Damjanovića, redovitoga profesora Staroslavenskoga jezika na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Poetičan je i građi primjeren naslov iz Evanđelja po Ivanu objašnjen podnaslovom *Staroslavenska / starohrvatska čitanka*. Metodički termin čitanka valja pritom shvatiti u najširem smislu: ne samo kao zbir tekstova iz naslovom određene epohe, već i kao zbir odlomaka iz relevantnih znanstvenih rasprava.

Knjiga je podijeljena u četiri tematske cjeline: 1. Uvodni tekstovi; 2. Kanon staroslavenskih spisa; 3. Redakcije i recenzije i 4. Ćirilometodsko naslijeđe u hrvatskom srednjem vijeku. U uvodnome dijelu autor kroz šest zasebnih studija progovara o povijesnim okolnostima ćirilometodske misije i o tekstovima iz kojih je to razvidno (*Sveta Solunska Braća; Konstantinove polemike; Važniji izvori za život i djelo Svete Braće*), o problemu naziva jezika kojim su pisane staroslavenske matice i njihovi prijepisi (*Staroslavenski ili općeslavenski književni jezik*), o podrijetlu i prvenstvu dvaju slavenskih pisama (*Glagoljica i ćirilica*), te o važnosti staroslavenskoga jezika i ćirilometodske misije za hrvatsku

kulturu (*Staroslavenski u službi hrvatske kulture*). Zainteresiranim je čitateljima veći broj tih studija poznat iz ranijih autorovih knjiga (*Jedanaest stoljeća nezaborava; Glasovi i oblici općeslavenskoga književnoga jezika, Staroslavenski glasovi i oblici, Jezik otačaski*), odakle su preuzete uz određene izmjene. Tako je primjerice studija *Glagoljica i ćirilica* (objavljena prvotno u *Jedanaest stoljeća nezaborava*, a potom i u svim izdanjima *Glasova i oblika općeslavenskoga književnoga jezika*, odnosno *Staroslavenskih glasova i oblika*) obogaćena dodatnim tezama o podrijetlu glagoljice. Dodane su i dvije nove rasprave *Važniji izvori za život i djelo Svete Braće* i *Staroslavenski u službi hrvatske kulture*.

Drugu tematsku cjelinu čine kanonski tekstovi, dakle, oni koji "prilično vjerno zrcale jezik prvotnih slavenskih, ćirilometodskih tekstova" i koji su nastali u 10. i 11. st. kao prijepisi staroslavenskih matice. Tekstovi su podijeljeni u dvije skupine prema tipu pisma i poredani kronološkim redom. Uvodni dio svakoga od predstavljenih rukopisa sadržava podatke o broju pronađenih listova; okvirnoj dataciji teksta; vremenu pronalaska, nalazniku i mjestu čuvanja; bibliografske jedinice objavljenih izdanja i studija posvećenih određenoj

problematici, te jezične značajke obrađivanoga rukopisa. Inovacija je ove čitanke u odnosu na postojeće u nastojanju da se čitatelju predstavi preslika originalnih tekstova što omogućuje sveobuhvatniji pristup analiziranome materijalu. Osim jezičnih vježbi, na ponudenu se materijalu mogu provoditi za studente slavistike neizbježne vježbe transliteracije i transkripcije, paleografske analize, prevođenje tekstova i drugi filološki postupci. Kao asistentu na kolegiju Staroslavenski jezik ne mogu ne spomenuti činjenicu da je do starih tekstova pogodnih za analizu vrlo teško doći pa je ova knjiga nezamjenjiv priručnik. Svakome se od obrađivanih rukopisa prilazi na drugačiji način: na primjeru Kijevskih listića prikazan je postupak transliteracije, na odlomku iz Marijanskoga evanđelja provedena je morfološka analiza oblika, a na primjeru ćirilичne Savine knjige komparativna jezična analiza s Asemanijevim evanđeljem. Osim vizualne atraktivnosti ovaj je dio posebno zanimljiv zbog kraćih priloga koji obrađuju neki od pojmova karakterističnih za sve tekstove kanonskoga razdoblja. Svaki je od tih pojmova pak obrađen u poglavlju onoga teksta u kojemu je najviše zastupljen. Tako se uz glagoljičko Zografsko evanđelje, u slavistici poznato po brojnosti ćirilичnih zapisa na marginama, obrađuje upravo problem supostojanja obaju slavenskih grafijskih sustava unutar istoga rukopisa ili epigrafa. Osobito su funkcionalni prilozi posvećeni razjašnjavanju liturgijskih termina. Oni čitanci daju dodatnu dimenziju približavajući je

ciljanome leksikografskome priručniku. U vrijeme u kojemu studenti (i ne samo oni) odjeljuju nastavu jezika od nastave književnosti i kad pomalo gasne iskonska kompleksna filološka misao, autor afirmira filološki pristup tekstu. Pružajući različite prijevode na suvremeni jezik (usp. odlomak posvećen Sinajskome psaltiru) čitateljima otkriva ljepotu teksta najčešće nedostupnu zbog nepoznavanja grafije, nečitljivosti originala i nerazumljivosti jezika.

Treći je dio knjige u odnosu na prethodno objavljene čitanke i hrestomatije inovativan. Premda naslovljen *Redakcije i recenzije* ovaj dio knjige S. Damjanović započinje tekstom kojim relativizira općeprihvaćeno tumačenje termina *redakcije*. U dosadašnjoj se literaturi redakcija tumačila kao spontano unošenje jezičnih značajki materinskoga jezika pisara ili prepisivača u kanonski tip staroslavenskoga jezika. Višegodišnjom je analizom prije svega hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika autor utvrdio da su sve jezične izmjene sustavno provedene i da su pisari i/ili prepisivači dobro poznavali strukturu staroslavenskoga jezika pa se po njemu ne može govoriti o nehotičnom unosu "domaćih" jezičnih značajki ili o nepoznavanju norme staroslavenskoga jezika. Relativizacija se tremina *redakcija* po S. Damjanoviću odnosi na odrednicu spontanosti. U tom kontekstu autor sintagmu *hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika* (ili *hrvatski tip staroslavenskoga jezika*) zamjenjuje sintagmom *hrvatskostaroslavenski jezik*. Druga se inovacija odnosi na podjelu

redakcija staroslavenskoga jezika. Najšire je prihvaćena podjela na češko-moravsku, panonsko-slovensku, rusku, bugarsko-makedonsku, hrvatsko-srpsku i vlašku samo djelomično točna, a izraz termina nužno ne pokriva njegovo značenje. Upitno je naime pripadaju li tekstovi napisani u Bugarskoj i Makedoniji istoj redakciji, isto se odnosi i na hrvatsko-srpsku redakciju, postavlja se problem pripadnosti zetsko-humske redakcije, problem opsega ruske redakcije i sl. Nastojeći izbjeći probleme klasifikacije, autor se odlučuje uzeti kao kriterij prostor, "svjestan da time teškoće ne prestaju". Obrađeni su tekstovi napisani na teritoriju Češke i Moravske, Panonije, Rusije, Bugarske, Makedonije, Srbije i Crne Gore te Bosne i Hercegovine (tekstovima nastalim na teritoriju Hrvatske posvećena je posljednja tematska cjelina knjige pa se ovdje ne obrađuju) i prezentirani u istoimenim poglavljima. Osim podataka o povijesnim okolnostima u kojima su se susrele i supostojale staroslavenska ćirilometodska tradicija i pojedina nacionalna kultura, navoda reprezentativnih redakcijskih tekstova i osnovnih jezičnih značajki kojima se pojedine redakcije razlikuju od kanonskoga tipa jezika, autor izdvaja probleme vezane uz pojedinu redakciju i obrađuje ih u samostalnim studijama. Pritom često donosi odlomke iz znanstvenih rasprava posvećenih toj problematici. Upravo se u ovome dijelu knjige ističe višeslojnost podnaslovom određene čitanke. Čitaju se dakle redakcijski tekstovi, ali i odlomci suvremenih rasprava. Autor pokušava riješiti problem pripadnosti tekstova

pojednim redakcijama i time razriješiti probleme uvjetovane terminima tradicionalne podjele. Tomu su posvećeni prilozi *Makedonsko i(li) bugarsko; Je li zetsko-humska redakcija dio srpske tradicije?* i *Herta Kuna o podrijetlu bosansko-humske tradicije*. Sličan se problem, ali sada odnosa bugarske i/ili makedonske redakcije prema kanonu staroslavenskoga jezika obrađuje u tekstu *Starobugarski/staromakedonski/staroslavenski*. Važan su segment slavenske srednjovjekovne književnosti međukulturni dodiri. U literaturi je dosta pisano o interferenciji hrvatske i češke kulture, posebno književnosti, dok se o južnoslavensko-istočnoslavenskim kulturnim vezama u srednjem vijeku manje zna. Ta je činjenica autoru vjerojatno bila poticajem da posebno progovori o rusko-hrvatskim vezama izlažući Lihočevljeve i Mošinove stavove. I konačno o prezentiranim tekstovima kao osnovnome cilju knjige. Svaka je redakcija predstavljena preslikama originala reprezentativnih tekstova, ali je tekstovima pristupano na različite metodičke načine. Metodom transliteracije i jezične analize predstavljeni su Praški listići, Brižinski su spomenici II. panonske redakcije transkribirani i prevedeni na književni jezik. Kao prilog komparativnoj filološkoj ponuđen je prijevod teksta *Govor Klimenta Ohridskoga* koji s BS II ima velike sličnosti. Traktatu Crnorisca Hrabra kao ključnome tekstu za razumijevanje početaka slavenske pismenosti posvećena je cijela studija, a sam je tekst donesen cjelovito u školskoj ćirilici kako

bio bio dostupan i pogodan za sve tipove analiza. Tekstovi nastali na teritoriju Bosne i Hercegovine predstavljeni su leksifografski, a oni iz Srbije i Crne Gore brojnim preslikama originala te fotografijama inicijala koje svjedoče o onodobnome nastojanju za vizualnom atraktivnošću knjige, a time i o odnosu prema knjizi.

Posljednji je, opsegom najveći dio knjige posvećen ćirilometodskome naslijeđu u hrvatskome srednjemu vijeku. Glagoljaštvo kao kulturni fenomen ključno je za razumijevanje povijesti hrvatskoga jezika i književnosti, ali i hrvatske kulture u cjelini. Postojanje na razmeđu kultura, vjera i država ostavilo je traga u jedinstvenoj i neponovljivoj sintezi ponuđenih elemenata. Hrvatski je srednji vijek određen kršćanskom simbolikom broja tri kroz skladno supostojanje triju pisama i triju jezika. Ipak dominantna duhovna snaga kojom su Hrvati uspjeli opstati samosvojnima u rano vrijeme njihova kulturnoga razvitka jest staroslavensko bogoslužje i jezik, te posredno pismā). Toj je temi posvećena osobito zanimljiva i važna uvodna studija *Pogled u hrvatsko glagoljaštvo*. Kompleksnom kulturološkom fenomenu autor pristupa kao znanstvenik, ali građu oživljava na dosad neuobičajen način kroz vizir "maloga čovjeka" ističući odnos onodobnih ljudi prema glagoljaštvu i glagoljskoj knjizi kao njegovu simbolu. Opsežna je pisana građa podijeljena prvotno prema vrsti podloge na kojoj su tekstovi pisani, a oni "papirnati" ili pisani na pergameni dalje prema tematici. Posljednja su dva poglavlja posvećena tiskarstvu te

tekstovima pisanim ćirilicom i latinicom.

U poglavlju simbolična naslova *Pismohrana u kamenu* kronološkim se redom izlažu glagoljski epigrafski spomenici. Svaki je od njih predstavljen slikom, transliteriranim tekstom i opisom, a uz neke se nude i relevantni bibliografski podatci. Treće je poglavlje, *Glagoljica na oltaru*, posvećeno tekstovima namijenjenim liturgiji. Među hrvatskim se misalima izdvaja poznati Hrvojev misal ljepota kojega je predstavljena preslikama čak četiriju folija od kojih su transliterirani dijelovi dviju, a transliterirani je starozavjetni tekst o stvaranju svijeta pogodan za razne analize. Ponuđen je i izbor iz tekstova koji prate pretisak Hrvojeva misala iz 1973. godine.

Sljedeće je poglavlje logičnim slijedom posvećeno neliturgijskim tekstovima. Budući da nisu vezani uz misni kanon, u tim si je tekstovima pisar ili pisac mogao dozvoliti ne samo literarnu slobodu, već i slobodu u izboru jezičnih sredstava. Oni, dakle, čine prvu hrvatsku beletristiku. Prikazani su i pravni tekstovi dio kojih zbog ljepote izričaja može ulaziti i u skupinu književno-umjetničkih tekstova. Uz poglavlje o kanonskim tekstovima staroslavenskoga jezika, ovo poglavlje ima najizrazitiju strukturu čitanke. Tekstu se pristupa kao filološkome fenomenu, a ne samo kao spomeniku kulture i pismenosti. Taj kompleksan pristup izložen je na materijalu Pariškoga zbornika transliteriranjem, a potom i transkribiranjem pjesme *Pisan svetogo Jurja, poj ljudem razumno!* prema preslici ponuđenih

folija. Za daljnju je analizu ponuđeno još pet pjesama na preslikama šest folija. *Zapisu popa Martinca* prišlo se na sličan način, ali je umjesto transkripcije ponuđen prijevod na suvremeni književni jezik čime je omogućeno razumijevanje tog jezično, književno i povijesno izuzetno važnoga dokumenta. Valja ovdje istaknuti ono što se kroz cijelu knjigu iščitava, više kao autorov svjetonazor, nego kao općeprihvaćeno načelo, a to je pošteno citiranje onih od kojih preuzima podatke i širokogrudno upućivanje neupućenih u za određenu problematiku važna djela ili rasprave. U nastavku autor kao predstavnika polemičko-pravnih tekstova navodi *Pismo Nikole Modruškoga* razumljivost kojega se osigurava opsežnim "rječnikom", kako autor kaže ne želeći uvrijediti one koje znaju, *manje poznatih riječi i izraza*.

Četrdesetak godina nakon Gutenbergove četrdesetdvoredne Biblije i Hrvati su objavili prvu knjigu na hrvatskome jeziku *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Početak je to plodonosnoga razdoblja tiskarstva čemu je posvećeno pretposljednje poglavlje knjige. Predstavljeno je i opisano šest inkunabula (pet glagoljičnih i *Lekcionar Bernardina Splićanina* kao predstavnik triju latiničnih inkunabula) uz snimke njihovih folija. Osobito vrijednim smatram to što je na sedam snimaka stranica prvotiska Misala kao svojevrsan zadatak kojega bi morali moći riješiti svi oni koji su proradili ostale vježbe ponuđen kompletan tekst Muke po Mateju priređen za različite analize.

Za jednog se predavanja na poslije-

diplomskome studiju dijalektologije i povijesti jezika u Rijeci prof. dr. S. Damjanović poslužio zgodnom, učiteljski zornom usporedbom rekavši da bi, ako u jednu sobu stavimo sve dokumente pisane glagoljicom, trebala najmanje još jedna takva ili čak veća soba da u nju stavimo one pisane latinicom i jedna dosta manja za tekstove pisane ćirilicom. Kad bismo iz te sobe latinicom pisanih tekstova izvukli one pisane hrvatskim jezikom, broj se tekstova u njoj i ne bi značajno smanjio. Naime, u hrvatskom je srednjovjekovlju glagoljica ipak bila dominantno pismo tekstova na hrvatskome jeziku, no kako bi mnoge stvari ostale nerazjašnjene i nepotpune bez spominjanja ćirilične i latinične grafije, autor je tom problemu posvetio posljednje poglavlje svoje knjige. Ono je podijeljeno u dvije cjeline s opisima pojedinih zapisa, a više je mjesta ostavljeno za latiničnu *Šibensku molitvu* tekst koje je donesen u cijelosti.

Premda podnaslovom određena kao *Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, ova je knjiga više od čitanke. Ona nudi cjelovit pregled razvoja slavenske pismenosti od kanonskih matica pisanih na pergameni do otisnutih tekstova pisanih hrvatskostaroslavenskim jezikom; sustavno obrađuje određene pojmove iz liturgije približavajući se tako uskostručnome leksikografskome priručniku; preispituje i redefinira u filologiji općeprihvaćen termin redakcije i donosi podjelu po novim kriterijima. Autor S. Damjanović tekstovima pristupa kao filološkome fenomenu predstavljajući ih ne samo kao spomenike pismenosti i kulture, već kao smislene cjeline s

estetskom i stilističkom vrijednosti. Nastavnicima, asistentima i studentima znatno olakšava održavanje nastave nudeći širok spektar mogućih analiza, te brojne preslike teško dostupnih originala. S osobitim se dignitetom autor odnosi prema postojećoj literaturi donoseći relevantne ulomke i korektno upućujući na nju cjelovitim bibliografskim podacima. Stoga kompleksno čitanje i stjecanje znanja o staroslavenskim/starohrvatskim tekstovima, jeziku i pismima ne prestaje među koricama ove knjige, ali je ona temelj i vodič u

otkrivanje potpuno novoga staroga svijeta slavenske pismenosti. Sve pohvale Matici hrvatskoj što je izdala modernu, vizualno atraktivnu i grafički zahtjevnu knjigu i time konačno prekinula gotovo usađenu predodžbu o hladnim, odbojnim i monotonim udžbenicima. U iščekivanju predgovorom najavljenoga staroslavensko-hrvatskoga rječnika, zahvaljujem se Profesoru i čestitam mu, znatiželjnicima preporučujem, a studentima, u dogovoru s voditeljem kolegija, propisujem *Slovo iskona*.

Sanja Zubčić

NOVI DIJALEKATNI HRVATSKI RJEČNIK

Milan Moguš, SENJSKI RJEČNIK

HAZU, Matica hrvatska, Zagreb-Senj, 2002.

Akademik Milan Moguš poznat je stručnoj i široj javnosti i kao vrstan leksikograf. Uz, primjerice, *Hrvatsko-srpsko-engleski rječnik* te *Hrvatsko-srpsko-francuski rječnik*, dvojezične rječnike objavljene u suradnji s drugim autorima, hrvatsku su recentniju leksikografiju obogatila dva autorova jednojezična rječnika: *Hrvatski čestotni rječnik*, treći čestotni rječnik u nas, te *Rječnik Marulićeve Judite* koji je podrobnošću i točnošću opisa jedinica istoimenoga korpusa zavrijedio dodijeljenu mu nagradu *Judita*.

Autor i voditelj opsežnoga i izuzetno zahtjevnoga projekta *Čakavski rječnik*, Milan Moguš bio je najpozvaniji i kao ponajbolji hrvatski dijalektolog i utemeljitelj danas vodećih teorija u čakavologiji izraditi potpuniji leksikografski doraden čakavski rječnik koji nedostaje u hrvatskoj leksikografiji.

Znano je, naime, da su neki od opsežnijih rječnika još u obradi. Za razliku od čakavskih punktova, pojedini su štokavski punktovi dobili takve leksikografski doradene dijalekatske rječnike, premda nisu istojezični, primjerice rječnik moliškohrvatskoga